

OĞUZLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI HAKKINDA

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

Avrasya bozkırlarındaki Türklerin tarihinin en dikkat çekici özelliklerinden biri boylar ya da boy grupları oluşturarak yaşamış olmalarıdır. Nitekim Oğuzlar ve Oğuzluk kavramı bunun zirvesidir denilebilir. Çünkü Milattan önceki çağlarda baş-layan bozkır Türk boyları kompozisyonun son halkası Oğuzlardır. Aslında boylar ve boy grupları meydana getirerek yaşama biçimi Avrasya bozkırlarının derinliklerinde tarihin en erken devirlerinden 20. yy. başlarında kadar sürmüştür. O hâlde Türk tarihine farklı bir bakış açısı ile bakarak değerlendirme yapmak daha doğru olacaktır. Hun, Tabgaç, Gök Türk Uygur, Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük hanedan-ların yanında her devirde boylar ya da boy grupları söz konusudur. Bir başka ifade ile arka planında adı geçen büyük imparatorlukların hanedanların dayandığı boy kitleleri bulunmaktadır. Dolayısıyla boy gruplarını anlamak Eski Türk tarihini öğrenmenin başlıca yollarından biridir. Bu açıdan bakıldığında Oğuzlar, Avrasya'nın kuzey hattında yayılmış Kıpçaklar gibi başlangıç değil, sonuçtur.

766'dan sonra ise (Batı) Oğuzları diye adlandırılmaları doğudaki Dokuz Oğuzlardan farklarını göstermektedir. Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır. Karluklar, Gök Türklerin ve Uygurların devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihî rollerini Karahanlı devleti içinde oynadılar. Günümüzde Fergana (Özbekistan ve Kırgızistan) vadisi ağırlıklı olmak üzere Kuzey Afganistan'da yaşamaktadırlar. Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur devletinin esas kütlesini teşkil ettiler. 840'ta Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin'e gitti. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı devletine katıldılar. Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey

bölgesinde yaşıyorlardı. Cengiz Han döneminden sonra yavaş yavaş Altay dağlarından güneye inerek Cungarya'ya ulaştılar. Ardından adım adım Tanrı dağları havalisine yayıldılar. Ama bu durum 1700'lü yıllara kadar devam eden bir süreçti. Bir kısmı ana yurtlarında kaldı ve Hakas adıyla anılmaktadır. Uygurlar, Töleslerin doğu grubundan idiler. Dokuz Oğuzların üzerine devletlerini kurdular. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin'e (Kansu) bir kısmı Turfan'a geldi.

Tablo 1. Büyük Devletlere göre geniş bozkırların ana boy grupları:

HUN	Ting-ling/Ogur
TABGAÇ	Kao-ch'e/ Kanglı
GÖK TÜRK	Töles (627 öncesi) Türgiş+Dokuz Oğuz
UYGUR	Karluk+Dokuz Oğuz+Oğuz
KARAHANLI	Oğuz+Kıpçak

Kısacası Orta Asya sahasında mevcut ana kitleden bir boy yükselmiş, diğerlerini kendine bağlamış ve siyasî bir kuruluş hâline dönüşmüştür. Bu bozkır Türk devletle-rinin kuruluş biçimidir. Ana kitle ise yaşamaya devam etmiştir. İşte, söz konusu ana kitle boylar grubudur.

Çin kaynaklarına göre kuzey ve kuzey batıda devlet kuramamış boy grubu (Hunlar hariç) Ti 狄 (Türkçe okunuşu Di)'lerdir. Daha sonra bunlar Kızıl Ti 赤狄 ve Ak Ti 白狄 olmak üzere ana kütle hâlinde gösterirler. MÖ 3. yüzyılın başında Hun İmpara-torluğu Mo-tu (MÖ 209-174) liderliğinde yükselmeye başladığında farklı boy adları karşımıza çıkar. Zamanla bunlar devlete bağlanır ve devletin önemli bir unsuru hâline gelirler.

Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling 丁零, Ke-k'un (Kırgız) 隔昆, Ho-chie 呼揭 gibi bazı boy isimlerinden bahis vardır. Bunların içerisinde geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan geniş bölgede yaşayan Ting-ling'ler de çok

sayıda alt boya ayrılan bir boy grubu idi. Genel çerçeveden yaklaşıldığında ve yayıldıkları alanlara bakıldığında ana kitlenin Ting-ling'ler olduğu açıkça anlaşılır¹.

MS 2. asırdan sonra onların yerini Kao-ch'e'lar (Yüksek Arabalılar, Kanglılar/Kanglı, Kağnılı Türkçe tercümeyle uygun düşmektedir) aldı². Bu sadece bir isim değişikliği olup aslında aynı topluluğun devamı niteliği taşıyordu. Kao-ch'e'lar 高車 da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-lingler gibi çok sayıda boyun adı idi. 534'te Kao-ch'e ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler 鐵勒 aldı. Öncelikle vurgulamak gerekir ki Töles adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu tarihçiliğimizde maalesef çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi I. Gök Türk devleti döneminde (552-630) bütün boyların genel adıydı. Burada *Genel Ad* kaydı bizi daha eskilere Ting-ling, Kao-ch'e boy gruplarına götürmektedir. Nitekim Töles adı da Gök Türk kağanlığı bünyesinde 627 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti³.

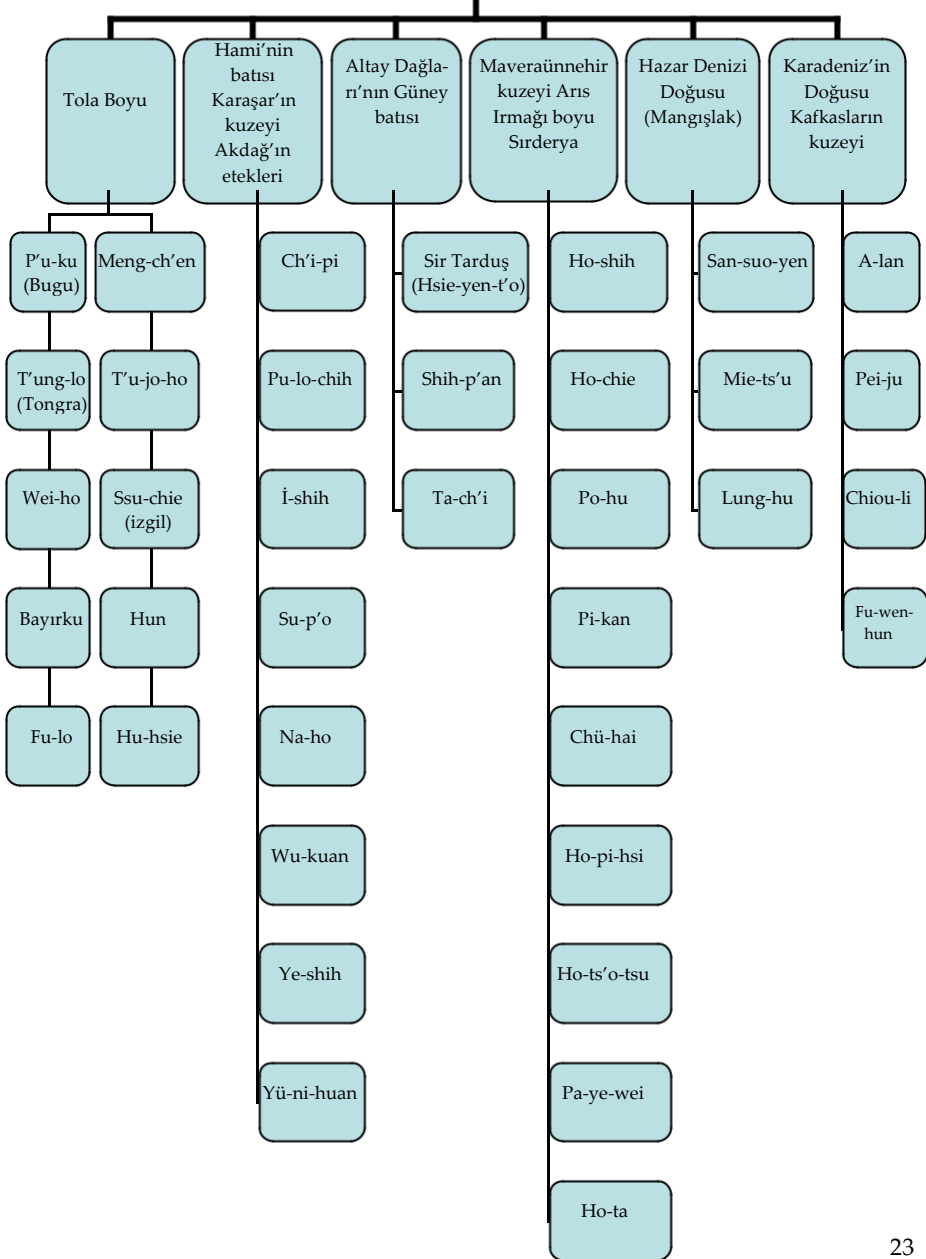
İ.Gök Türk devleti (552-581) döneminde Töles boylarının oynadığı rolü anlamak için Bumın Kagan'ın bağımsızlığını kazanmadan önce onları yenip kendine bağladığını ve neticede kendisine güveni arttığı için bağlı olduğu Juan-juan'lara başkaldırmaya teşebbüs ettiğini bilmek gerekir. 552 öncesinde Töles boylarının en az 50 bin kişilik insan kitlesini kendi gücüne katınca uzun süreden beri sürdürdüğü bağımsız hareket etme faaliyetine hız vermiştir. Çünkü askeri gücü artmıştı. Zaten takip eden olaylar insan unsuru bakımından onların devlete katkılarını açıkça ortaya koyacaktır.

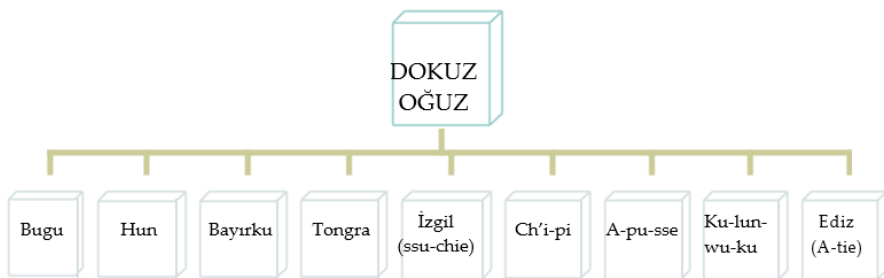
¹ Shih Chi 史記 110, s.2893; Han Shu 漢書 94A, s.3753; Ting-ling'ler hakkında daha fazla bilgi için bkz. A.Taşagül, Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları, Ankara 2004, s.7-13.

² Pei Shih 北史 98, s.3270; Wei Shu 魏書 103, s.2307; Taşagül, *Boylar*.. s. 28-40.

³ Töles boylarını müstakil başlık adı altında anlatan Çin kaynakları Sui Shu 隋書 85; Pei Shih 99; Tung Tien 通典 199-1080; Ts'e-fu Yüan-kuei 册府元龜, 956, 33,34; Wen-hsien Tung-k'ao 文獻文考 344, 2698 a,b'dir. Bu kaynakların tanıtımı için bkz. A.Taşagül, Gök-Türkler, I, s.2-5.

TÖLES
(535-627)

Doğu Gök Türk Devleti'nin merkezi yönetiminin 626'dan sonra çatırdamaya başlaması devlete bağlı boyların kırıldanmasına yol açtı. Özellikle Sir Tarduşlar ve devamında Tola Irmağı boyundaki boylar başkaldırdılar. Sayıları dokuz olduğu için kaynaklarda ilk defa Chiouhsing (Dokuz boy, Dokuz Kabile) 九姓 tabiri kullanıldı⁴. Artık boy grupları değil teker teker boyların her biri ön plana çıkmaya başladı. Bunların ilk ve en önemlisi Dokuz Oğuz grubuna dâhil olmamalarına rağmen Sir Tarduşlardır. Sir Tarduşlar Doğu Gök Türk ülkesini 647'ye kadar yönettiler. 627 tarihinde ise Töles boyları listesinde Tola Irmağı boylarında yaşıyor gösterilen boylar sayıları dikkate alınarak Dokuz Oğuz olarak adlandırıldılar. Bu yeni adlandırma boy sistemleri açısından bakıldığında çok önemli bir tarihî dönüşümdür. Bundan söz konusu boylar bağımsızlığın tadına varacak, 648'de Sir Tarduşların ortadan kalkmasından sonra Çin'deki T'ang hanedanı ile doğrudan temas kuracaklardır.

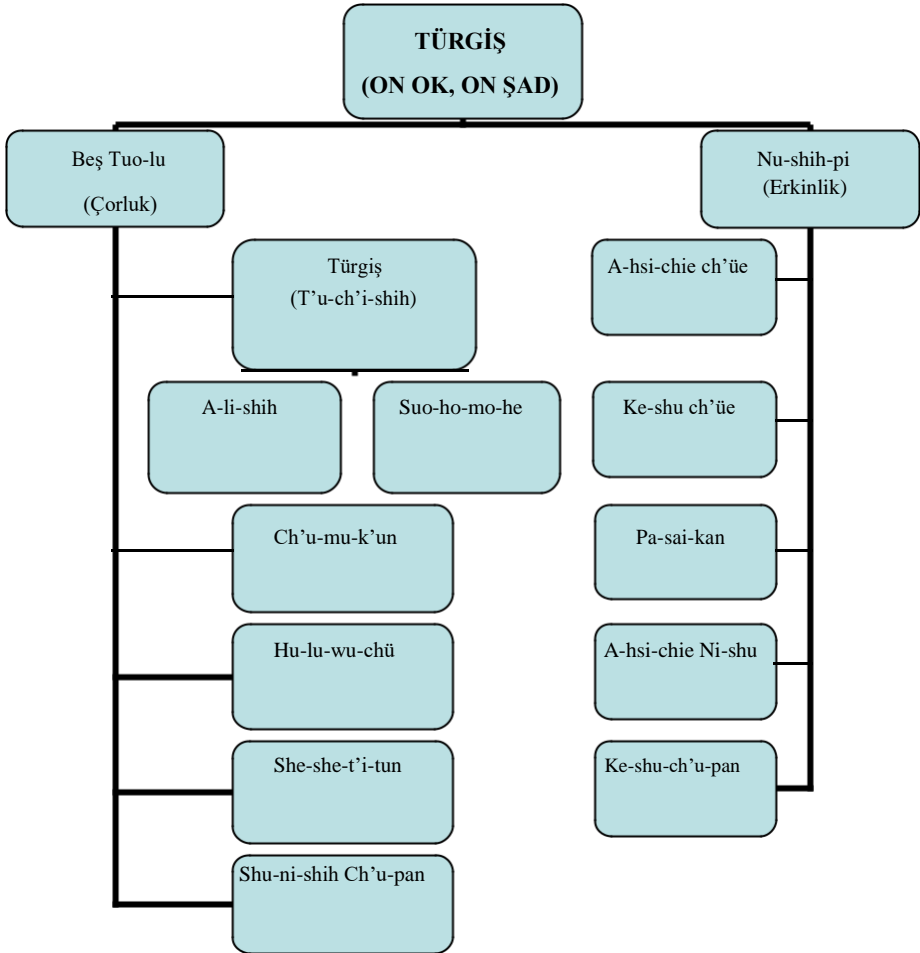
Batı Gök Türk ülkesinde de Töles boyları hanedan yönetimine karşı hoşnut olmadıklarından isyan edecekler, devleti zor duruma düşüreceklerdir. Yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra On Ok (Çince Shih-hsing 十姓) organizasyonu boy gruplaşması ortaya çıktı. Bu organizasyon daha sonra Türgiş adını aldı ve Oğuzların alt yapısını oluşturdu.

Aslında Türgişler, Batı Gök-Türk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda muhtelif siyasî olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök-Türk hanedanından geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kagan olan İşbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı⁵. Akabinde beş boya Beş Tuo-lu diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verildi. Beş Tuo-lu, çorluklar hâlinde tesis edilmiş ve Tokmak (suei-ye)'in doğusunda oturmuştu. Sağ yani batı grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler hâlinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısın da ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On Boy) 十姓 adıyla zikredildiler⁶.

⁴ J. Hamilton, Toquz Oguz et On Ouighur, *Journal Asiatique*, s. 23-63; Masao Mori, On Chi-li-fa (eltaber/eltebir) and Chi-chin (İrkin) of Tie-le Tribes, *Acta Asiatica* 9, 1965, s. 123,124; A. Taşağıl, Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış, *Mimar Sinan Üniv. Fen-Ed. Fak. Dergisi*, 1, İstanbul 1992, s. 234-243.

⁵ Chiou T'ang Shu 舊唐書 194B, s. 5184; Hsin T'ang Shu 新唐書 215B, s. 6059; Chavannes, *Documents sur les Tou-kioüe Occidentaux*, Paris 1941, s. 21,24, 47; Salman, *Türgişler*, Ankara 1998 s.4 vd. ; Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s. 66 vd.

⁶ Taşağıl, *aynı eser*, s. 67; Chavannes, *aynı yer*; Liou İ-t'ang, *Hsin T'ang Shu T'u-chüe chüan k'ao-chu*, Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao, sayı 14, s. 206, 207 vd.

A-shih-na Ho-lu, 651'den sonra Batı Gök Türk ülkesinde yeniden hâkim olmuş, aka-binde merkezini Ming-bulak'a naklederek 15 sene önce yeni teşkilatlanmayla oluşan Beş Tuo-lu ve Nu-shih-pi boylarını idare altına almıştır. İşte bu sırada Beş Tuo-lu boyu arasında ilk defa Türgiș adından bahsedilmektedir. Buna göre Tuo-lu boyu grubunun içinde Türgiș Ho-lo-shih Çor tarafından idare edilen bir boy vardı ve Ebinor'a dökülen Borotala ırmağı civarında bulunuyordu. Diğer On Ok boyları ise Tuo-lu'lardan Ch'u-mu-k'un Çor, Imıl Irmağı civarında, Hu-lu-wu Chü Çor, Ayar Göl'ün güneyinde, She-she-t'i-tun Çor, Ebinor yakınlarında Shu-ni-shih Ch'u-pan Çor, Yıldız vadisinde oturuyordu. Çu Irmağının batısında yaşayan Beş Nu-shih-pi boyu ise A-hsi-chie Ch'üe Erkin,

Ke-shu Ch'üe Erkin, Pa-sai-kan shao-po Erkin, A-hsi-chie Ni-shu Erkin ve Ke-shu-ch'u-pan Erkin idi⁷.

659 Yılında Batı Gök Türk ülkesinde A-shih-na Hu-lu'nun uzun süren bağımsızlık mücadelesini kaybetmesinden sonra Çinliler tam anlamıyla Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki sahalara hâkim olmuşlardı. Bu sırada Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen askerî valiliği olurken Türgişlerin Suo-ho-mo-he boyu Wen-lu askerî valiliği adını aldı. Yine Türgişlerin A-li-shih boyu Ch'i-shan askerî valiliği adını aldı⁸. Batı Gök-Türklerin siyasî olarak tam anlamıyla tarih sahnesinden kalkmasıyla meydana gelen otorite boşluğunda yavaş yavaş Türgişler ön plana çıkıyordu.

738'de kağanları Su-lu'nun öldürülmesi üzerine güçlerini kaybeden Türgişler, Uygur Kağanlığının kurulması sonrasında Oğuz olarak görülmektedirler. Demek ki artık gerçek anlamda Batı Oğuzları söz konusudur. Dokuz Oğuzlar, Uygur devletinin da-yandıği esas kitle idi. Karluk, Oğuz, Basmıl, Kırgız gibi diğer boylar da vardı. Ama açıkça anlaşılacağı üzere Oğuz kitleleri Uygur Kağanlığının batısında bulunuyordu.

Yazıtlarda Oğuzlar:

İlteriş, Kagan olduktan sonra güneyde Çinlileri, doğuda Kıtaneları, kuzeyde ise Oğuzları pek çok öldürmüştü⁹. Daha sonra ise İlteriş'e karşı kurulan Kitan, Çin, Dokuz Oğuz ittifakına diğer Oğuzların da katıldığı anlaşılıyor¹⁰. Herhâlde bütün Oğuzlar Karakum'da oturan Kutlug ile Tonyukuk'un üzerine yürüyeceklerdi. Neticede Tonyukuk, Kutlug'dan "orduyu gönlünce sevk et" talimatını aldıktan sonra Kök Öng Irmağını geçmiş, Ötüken Dağlarına doğru ordu sevk etmişti. İngek Gölü ile Tola Irmağından Oğuzlar saldırıya geçtiler.

⁷ Chavannes, s. 34,60; Salman, *Türgiş..*, s. 8; Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s. 71.

⁸ Bu sırada diğer Türk boyların valiliklere ayrılması konusunda bk. Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s. 75;

Hsüe Tsung-cheng, T'u-chüe Shih, Tai-pei, s. 404-414.

⁹ Tonyukuk Yazıtı, 7.

¹⁰ Tonyukuk, 9-10, 12, 15.

İki bin kişilik Gök Türk ordusu altı bin kişilik Oğuz ordusunu yendi ve bundan sonra Oğuzların hepsi gelip II. Gök Türk Devletine tabi oldu. Bundan sonra II. Gök Türk Devletinin merkezi Ötüken'e taşındı¹¹. Kutlug Kagan, 682-691 arasında Oğuzlarla beş defa savaşmıştı¹². Kapgan döneminde 696'yı takip eden yıllarda ona karşı kurulan Kırgız, Çin, Türkiş ittifakına Oğuzların katılmamalarına rağmen huzursuz oldukları anlaşılıyor¹³.

715 yılında Kül Tegin ve Bilge, II. Gök-Türk Devletine karşı büyük isyanlar çıktığında sırasıyla Karlukları (714), 715'te Azları, İzgilleri, Dokuz Oğuzları, Edizleri mağlup ettikten sonra Bolçu'da Oğuzlarla savaşmışlardı. Bu Oğuzlar da bozguna uğratıldı¹⁴. Söz konusu savaşta Kül Tegin kır atına binip hücum ederek mızraklamıştı. Askerlerini mızraklayıp ülkelerini aldılar. Dördüncü çarpışmasını Çuş Başında yaptıktan sonra Gök-Türk halkı çok zor durumda kalmıştı. Beşinci savaş Ezgenti Kadız'da meydana gelmiş, yine Kül Tegin ve Bilge Kagan galip gelmişlerdi. Zaferden sonra Ötüken'e dönmeyen Bilge ve Kül Tegin kardeşler, Amga Korugan'da kışladılar ve o yılın ilkbaharında Oğuzların karargâhını bir daha bastılar.

¹¹ T, 15-18.

¹² T, 49.

¹³ T, 22.

¹⁴ Kül Tegin, Kuzey, 6; Bilge Kagan, D,

Hep beraber o kadar zor durumda kaldılar ki; Bilge, “Eğer kardeşim olmasaydı, annem hatun başta olmak üzere, annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariyeye olacaktı.” demek suretiyle bu savaşların önemine işaret etmektedir¹⁵.

Oğuzlar, bu seferler sırasında Gök-Türk ordularını epey hırpalamışlardı. Hatta onlar Amga Korugan’da kışlarken kıtlık dahi olmuştu. Bahardaki sefer sırasında üç Oğuz ordusu aynı anda bastırıldığında Oğuzlar aynı anda iki hedef seçmişlerdi. Biri Bilge ve Kül Tegin’in ordularını bozguna uğratmak diğeri onların evlerini, barklarını yağmalamak idi. İçine düştükleri zor şartlara rağmen Bilge ve Kül Tegin Oğuzları dağıtmayı başardılar. Mağlup Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birleşip yeniden geldilerse de Bilge, Ağu’da büyük bir savaş daha yaparak galip geldi¹⁶. 717 yılında bir grup Oğuz kaçıp Çin’e gittiği için üzülen Bilge, onların çocuklarını ve kadınlarını ele geçirmişti¹⁷.

Oğuzlar, Bilge Kagan zamanında (716-734) Ötüken’e göre kuzeyde bulunuyorlardı¹⁸.

Ongin kitabesi dahi bunu bildirmektedir¹⁹.

Bilge zamanında Oğuzlara Kıtay, Tatabí ve Çin’e karşı on iki kez sefer tertip edilmişti²⁰. 751 yılında Çin’deki Oğuzlar Çin’den dışarı çıkmışlardı²¹. Barlık yazıtının I.sinde de Oğuz ismi geçmektedir²².

¹⁵ Kül Tegin, Kuzey, 6-13; Bilge Kagan, Doğu, 29-31.

¹⁶ Bilge Kagan, Doğu, 32-34; Kül Tegin, Kuzey, 8.

¹⁷ Bilge Kagan, Doğu, 23; Kül Tegin, Doğu, 28.

¹⁸ Kül Tegin, Doğu, 28; Bilge Kagan, Doğu, 23.

¹⁹ Ongin, 5.

²⁰ Bilge Kagan, Doğu, 23; Kül Tegin, Doğu, 28.

²¹ Şine Usu, G, 8.

²² Barlık, I, 2; H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987, s. 471.

İslam Kaynaklarında Oğuzlar:

Her ne kadar Oğuzların Seyhun (Sır Derya bolarına) 775-785 (Halife el Mehdi zamanı) dolaylarından geldikleri tahmin edilse²³ de onların Türgişlerin devamı olduğu tarihî süreç açısından daha doğrudur²⁴. Bilindiği gibi 766 yılından sonra Uygurların baskısıyla Tanrı Dağları Isık Göl-Yedisi-Çu-Talas havalisine gelen Karlukların sıkıştırmasıyla Türgişler daha da batıya Sır Derya boylarına ve kuzey batıya doğru kaymışlardır.

Bu bölge zaten Türgiş, onun da öncesinde Batı Gök Türk ülkesi toprakları idi. Muhtemelen 603 dolaylarında verilen Töles boyları daha sonra On Okları yani Seyhun Oğuzlarını oluşturdu. IX. asırda Oğuzların varlığı artık İslâm kaynaklarında iyice belirginleşmektedir²⁵. Artık İsficâb şehrinden Hazar denizine uzanan Mangışlak dâhil geniş bir alan Oğuzların yurdu olarak ortaya çıkmaktadır. Mangışlak'ta güney sınır Gürgeç (Curcan) idi. Siyahkûh (Karadağ) yarım adası tamamen Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Özellikle Gürgeç sınırındaki Jit kasabasından sınır başlıyordu²⁶. Doğuya doğru gittikçe Aral Gölünün güneyindeki Baratekin kasabasına varıyordu. Buhara'nın kuzey sınırlarına kadar yayılan Oğuzların esas ağırlık merkezi Seyhun (Sır Derya) boylarıydı. Karaçuk adıyla kaynaklarda geçen Karadağların (Karataş) kuzeyindeki Sozak, Oğuzların en doğudaki şehirleri olmalıdır. Kuzeyde sınırlar İtil ve Cim-Emba Irmağının kuzeyine ulaşıyordu. Sır Derya boyundaki diğer Oğuz şehirleri Yenikent, Cend, Barçınlig-kend, Sığnak, Karnak, Süt kent, Savran (Sabran), Aşnas, Otrar (Farab), İkan, Özkend, Sayram-İsficab belli başlı Oğuz şehirleri idi²⁷.

²³ Kafesoğlu, s. 143; Sümer, s. 49.

²⁴ bk. Salman, *Türgişler*, s. 12-94; ayrıca W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan (terc. H. D. Yıldız)*, İstanbul 1981, s. 258.

²⁵ İbn Hurdadbih'ten naklen Şeşen, s. 154,184; Sümer, s. 46; Kafesoğlu, s. 144.

²⁶ İstahrî'den naklen R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1987, s. 155; Sümer, s. 46.

²⁷ Oğuz şehirlerinin kalıntıları vesair eserleri için bk. T. Qongiratbaev, *Ertedeği Eskertişter*, Almatı 1996, s. 68-155.

Zaten Dede Korkut ve Oğuz Destanlarının konuları bu bölgede yani Sır Derya boyundaki Karadağlar'da geçmektedir²⁸.

Diğer yandan Talas'ta bulunan ağaç yazıtta da İç Oğuz tabiri geçmektedir²⁹. Yine Şine Usu Yazıtında Sekiz Oğuz ifadesi vardır³⁰.

X. asrın başlarına geldiğinde Oğuzların kışlık merkezi Yenikent olan bir devlet kurdukları görülmektedir. Hükümdarın unvanı Yabgu olup ona naiplik eden ise Kül Erkin idi. Orduya Sübaşı kumanda ediyordu. Yınal Tarkan gibi unvanlar da vardı.

Abbasilerin Horasan valisi Abdullah b. Tahir zamanında (828-844) ilk hadiselerde Oğuzların adı geçer ve 838-840 yıllarında mağlup edilip bin esir verirler. Peçeneklerin bir kısmı da Avrupa'ya gitmeyip Oğuzların yanında kaldılar.

Oğuzlar, doğudaki Karluklar, kuzeyde Kıpçak ve Kimekler, Hazarlar ve Kuzey batıdaki Peçeneklerle sürekli mücadele hâlinde idiler. Karluklarla Oğuzlar arasında yapılan savaşların birinde Oğuz Yabgusu ölmüştü. Son Samanî şehzadesi Ebu İbrahim (Munta-sır) Mavareünnehr'i Karahanlılardan geri almak için bir ara Oğuz Yabgusunun yanına gitmiş, onunla ittifak kurmuştu. Neticede Yabgu Müslüman oldu (1001-1002)³¹. Aslında yardım istenilen kişinin Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu olduğu da bildirilmiştir³².

²⁷ Dede Korkut destanları için bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, Ankara, 1993; II, Ankara 1995; *Korkut Ata*, Almatı 1999; M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1981.

²⁸ Bk. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 623.

²⁹ Şine Usu, Doğru, 1, 3, Batı, 8.

³⁰ Gerdizî'den naklen Sümer, s.60.

³¹ İbn'ül-Esir, IX, s. 362; ayrıca bk. Barthold, *Türkistan*, s. 339-340.

³² F. Sümer, *Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler*, DTCF Dergisi, XVIII, 3-4, 1961, s. 381.

Oğuz Yabgu Devletinin yıkılış tarihi belli değildir. Yalnız Reşideddin'in destanî vasıfta verdiği bilgiye göre Ali Han adında bir yabgu onların son hükümdarıdır³³. 1000'li yıllara doğru Oğuz Yabgu Devleti yıkıldı. Yıkılış sebebi olarak Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı büyük kütlelerle ayrılmaları (985'ten sonra) ve kuzeyden Kıpçakların baskısıdır³⁴.

Oğuzlar bu devirde Üç Ok ve Boz Ok olmak üzere ikili teşkilat halinde idiler. *DLT*'de 22, *Camiüt-tevarih*'de 24 boyun adı kaydedilmiştir. **Boz Oklar:** Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka Bölük), Kara-evli (Kara Bölük) Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (*DLT*'de yok), Afşar, Kızık (*DLT*'de yok), Beğdili, Karkın; **Üç Oklar:** Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıva), Kınık³⁵. Oğuzlardan bir grup Uz diye anılmak suretiyle 870'lerden sonra Karadeniz'in kuzeyine geldi ve Rus kaynaklarında (965'te) Tork olarak kaydedildiler. 1055'te Özü (Dnyeper)'e, 1065'te Tuna'ya ulaşmışlardı. Ancak salgın hastalıklar, açlık korkunç soğuklara Peçenek saldırıları eklenince siyasî birliklerini koruyamadılar. Arta kalanlar Bizans'ın ve Rusların himayesine girdiler³⁶.

³³ F. Sümer, *Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler*, DTCF Dergisi, XVIII, 3-4, 1961, s. 381.

³⁵ O. Pritsak, *Der untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu*'dan naklen Kafesoğlu, s. 145; Sümer, *Oğuzlar*, s. 65, s. 145; P. B. Golden, *aym eser*, s. 361-362. 24 Oğuz boyunun listeleri ve değerlendirilmeleri için bk. Sümer, *aym eser*, s. 163-267 ve de Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, s. 327, 354.

³⁶ K. Bela, "XI-XII. asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair (terc.H.Z.Koşay)", *Bulleten* 1944, sayı 29, s. 119-136; A. N. Kurat, *Karadenizin Kuzeyindeki...*, s. 65-68; aynı müel., *Peçenek Tarihi*, s. 155-188; Kafesoğlu, s. 173; Sümer, s. 67; P. B. Golden, "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, s. 275.

Sonuç:

Görüldüğü gibi Oğuz konusunun anlaşılabilmesi için Türk tarihinde boy sistemi içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. 627'de Tola Irmağı civarında yaşayan boylar için kullanılan Chiou-hsing/Dokuz Oğuz, 634'te Batı Gök Türk ülkesinde boy örgütlenmesi için kullanılan Shih-hsing/On Ok tabirleri hem Oğuz kelimesine hem de taşıdığı anlama açıklık getirmektedir. O hâlde bunun bir öncesi olması gerekmektedir. Öncesinin yani tarihî temellerinin açıklanması için en eski dönemlere gitmek gerekir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında MÖ 3. yüzyılın sonunda Moğolis-tan'da hâkim olan Hun merkezi hâkimiyetine göre batı geniş bozkırlarındaki Ting-ling'ler ilk boy grubudur. MS 2. yüzyılda aynı coğrafi kuşakta Kao-ch'e (Kang-lı/Yüksek Arabalı) boyları onun devamıdır. Onlarında yerini 535'ten itibaren Tölesler almıştır. Daha doğrusu Kao-ch'e'lar Tölesler olmuştur. Tölesler hakkında bilgi çoğaldığı gibi siyaset sahnesinde daha fazla rol oynadıklarına tanıklık edilmektedir. 627'de ise adeta bir dönüm noktası yaşanmış; Töles boylarının her biri bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Bu arada Moğolistan'da Tola boyundaki dokuz kabile kabile sayısına uygun olarak Dokuz Oğuz/Chiou-hsing 九姓 olarak adlandırılmıştır. Batıdaki geniş Kazakistan ve Kırgızistan bozkırlarında yaşayanlar ise 634 yılında kendi aralarında İli Irmağının doğusunu ve batısını esas alarak örgütlenmeye gitmişler, On Ok/Shih-hsing 十姓 adıyla anılmaya başlamışlardır. Bu arada her bir boya bir ok verilerek bağımlılığına dikkat çekilmesi ilginç bir ayrıntıdır. Bu On Kabileden biri güçlendiği için 651 sonrasında kaynaklarda T'u-ch'i-shih/Türgiş olarak tanınmışlardır. Türgiş adı 766 sonrasında yerini Oğuz adına bırakmıştır. Böylece Batı Oğuzları'nın tarihi başlamış, Sır Derya boylarında Oğuz Yabgu devleti ortaya çıkmıştır.

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa da artık kabileler anlamına geldiği yani ok+u+z olduğu genellikle kabul edilmektedir³⁷. Zaten Batı Gök-Türk Devletinde 634 yılını takip eden hadiselerde On Okların ortaya çıkması ve Türkişlerin meydana gelmesi³⁸ hadiseleri Oğuzlar konusunda filolojik delilleri desteklemektedir. Gök Türk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz isminin geçmemesi her şeyden önce Töleslerin, Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. Bir başka ifade ile 627 yılından sonra Töles adı ve terimi önemini kaybetmiş, Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları meydana gelmişti.

³⁷ F. Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s. 14; İ.Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s. 141; ayrıca *DLT*, I, s. 37,48; A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, I, İstanbul 1958, s. 134. Diğer görüşleri ileri sürenler P. Pelliot, *T'oung Pao*, 1930, s. 256-257 (uguz,oguz,agız- ilk süt; J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, Berlin 1914, s. 37, 201 (oq+u+z= oklu adam); P.A.Boodberg, 1939, (ugur>oguz= boynuz); D. Sinor, Oğuz Destanı üzerine Bazı mülâhazalar, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV, 1-2, s.1-14 (Oguz=öküz=ögüz); L. Bazin, Notes sur les Mots Oguz et Turk, *Oriens*, 1953, VI, s. 315; J. Hamilton, Toquz Oghuz et On Ouighur, *Journal Asiatique*, 1962, s. 23-25 (klan-oguş).

³⁸ TT 1078c; Chavannes, *Documents sur les Tou-kioüe Occidentaux*, Paris 1941, s. 67, 68, 271; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, s. 71 vd.; Salman, *Türkişler*, Ankara 1998, s. 12, 13 vd.

ORTA ÇAĞ MACARISTAN'INA YERLEŞMİŞ GÖÇEBE KIPÇAK-KUMANLARIN ŞAHIS ADLARININ EN ESKİ KATMANI ÜZERINE

Imre Baski, Macaristan

Giriş

Kalka Nehri muharebesinde (1223) müttefik Rus-Kuman orduları Moğollar tarafından kanlı bir yenilgiye uğratılmıştı. Moğolların 1238-39'un kışında yapmış oldukları ikinci saldırıdan sonra batı Kumanlarının önemli kitlesi Köten Han yönetiminde Macar Kralı Béla'nın (1235-1270) izniyle 1239'un ilkbaharında Macaristan'a göç edip iltica etmişlerdi.¹ O zamanlar Karpat Havzasında peyda olmuş olan konargöçer Kumanlar atalarından kalma asıl şahıs isimlerini kullanmışlardır.

1246'da Macar Krallığı'nın ortasındaki Macar Büyük Ovası'na yerleştirilmiş Kuman kitleleri bir müddet daha göçebe hayat tarzı sürdürmeye çalışmışlardır ama I'inci ve II'nci "Kuman Kanunları" (1279) denilen anlaşma buna son vermek maksadıyla imzalanmıştır. Görüşmelere sözde yedi Kuman kabilesinin temsilcileri sıfatında *Alpar*, *Uzur* ve *Tolon* katılmıştı. Yürürlüğe geçmiş olan kanunların hükmünce Kumanlar Hıristiyan olma, göçebe hayat tarzlarını bırakma, evler inşa etme vs. gibi yükümlülükleri yeniden kabul etmişlerdir.² Bundan sonra Kumanların Macarlaştırılması oldukça hızlandırılmıştır.³

Bütün bunlara rağmen daha 1347 tarihli Latince bir imtiyaz belgesinde bile "keçeden yapılan evlere sahip on iki Kuman"⁴ diye adları geçmektedir.⁵ Zikredilen on iki kişinin üçü ve babaları Kumanca adlar taşımışlardır: *Yamulo*'nun oğlu *Bölden* ~ *Boldin*? (*Bolden filius Jamulo*)⁶, *Yapsa*'nın oğlu *Kış-tura* 'kış evi' (*Kystre filius Japza*), *Yapsa*'nın oğlu *Taş-tura* 'taş evi' (*Tastra filius Japza*). Bazılarının babasının adı Kumanca olduğu halde kendilerine artık Macarca (Hristiyan) şahıs adı verilmiştir. Bunun örnekleri şunlardır: *Altı-bars*'ın oğlu *Beke*⁷ (*Beke filius Althabarz*), *Mantula*'nın oğlu *Çita* lakaplı *Paulus* (*Paulus dictus Chyta filius Manthula*), *Mantula*'nın oğlu *Thomas* (*Thomas filius Manthula*), *Mantula*'nın oğlu *Nicolaus* (*Nicolaus filius Manthula*), *Çuma* (*Çumo*) lakaplı *Paulus* (*Paulus dictus Chumo*) ve oğulları, *Nicolaus*'un

¹ Macarlar ile Kumanların birbiriyle barış içinde yan yana yaşamasının ilk kuralları 1240'ta, Bánmonostora diyetinde düzenlenmiştir (Rásonyi 1984: 98).

² Rásonyi 1984: 100-101.

³ Kumanlar büyük olasılıkla 16'ncı yüzyılın sonlarına, 17'nci asrın ortalarına kadar dillerini muhafaza etmiş, hattâ idarî-siyasî bakımdan 1876'ya kadar muhtar bir bölge teşkil etmişlerdir (Halasi-Kun 1947: 2; Mándoky 1993: 30, 35).

⁴ Latincesi: „duodecim Comanos filtreas domus habentes” (Gyárfás III (1883): 484).

⁵ Gyárfás III (1883): 484.

⁶ Parantez içinde adların vesikadaki Latince şekilleri verilmektedir.

⁷ Kumanlardan evvel de bilinen şu ad Macarca veya Peçenek kökenli olabilir krş. Mac. *Beke* (ÁrpSzt.).